

Analysis of the Impact of Social Beliefs of omen and auspices on Historical Events in the First and Second Abbasid Periods (132-334 AH)

Reza Shajari Qasemkheili^{*}, Emamali Shabani^{}**

Mohammadamin Khodabandeh^{*}, Maryam Yarahzadeh Dezfuli^{****}**

Abstract

Beliefs have continuously influenced human life and played an undeniable role in the occurrence of events. In this regard, the concepts of omen and auspices have been among the most powerful beliefs throughout history, reflecting human tendencies to predict the future. omen and auspices are among the beliefs that played a significant role in shaping historical events during the Abbasid Caliphate. These beliefs were so impactful on the events of this historical period that without considering them, any understanding of the historical developments of this era would be insufficient and inadequate. This study, using a descriptive-analytical method, raises the fundamental question: What role did omen and auspices play in shaping the historical events of the first and second Abbasid periods? It has been found that omen, by providing a supportive imaginary force, brought peace of mind, alleviated fear and doubt, and thus led to success and achieving the intended goal. On the other hand, auspices, by causing mental turmoil, feelings of weakness and despair, facilitated failure, disruptions in work, delays in affairs, and strengthened fatalism.

^{*} Assistant Professor, Department of History, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Mazandaran, Babolsar, Iran (Corresponding Author), r.shajari@umz.ac.ir

^{**} Associate Professor, Department of History, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Mazandaran, Babolsar, Iran, e.shabani@umz.ac.ir

^{***} phd candidate of Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran, khodabandeh.ma78@gmail.com

^{****} Master's degree in Islamic History, Department of History, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Mazandaran, Babolsar, Iran, maryam1372yarahi@gmail.com

Date received: 23/08/2024, Date of acceptance: 21/01/2025

Politically, both beliefs were exploited to gain legitimacy and convey the impression of possessing divine or spiritual backing.

Keywords: Belief, omen, auspices, Abbasid Caliphate, first and second era.

Introduction

Social studies on humans show that psychological ideas, are not matters of the moment that can be studied as a phenomenon independent of the past. Rather, they should be studied as interconnected phenomena. Therefore, a historical and genealogical approach to studying social issues, including the mental belief systems of individuals, becomes important. On the other hand, given the direct and decisive impact of the mind on reality, it must be acknowledged that beliefs (social thought) have consistently influenced human life, and thus played an undeniable role in shaping and determining the course of events (objective realities). Berger and Luckmann, in their book *The Social Construction of Reality*, have shown that reality has both a subjective and an objective aspect. Influenced by Durkheim and Max Weber, they argue that while society is a human and mental construct, it is also an objective reality. In this regard, it should be noted that optimism and superstition have been among the powerful beliefs throughout history, expressing the human tendency to foresee the future. This led humans, prior to any event, to construct a desired or undesirable outcome based on perceived signs of good or bad omen. According to historical evidence, such a belief system has existed in various societies for a long time. This belief did not lose its prominence with the advent of Islam and, in many instances, some events in the history of the Islamic world were influenced by these belief systems. These frameworks were an integral part of the mental belief system in the Abbasid Caliphate apparatus.

Materials & Methods

Based on the above introduction, the goal of this study is to understand the receptive mental structure of key figures in the Abbasid Caliphate apparatus, focusing on the denial of optimism and superstition. It is important to note that optimism and superstition were not exclusive to the Abbasid period, as they were prevalent throughout various periods of history. However, it must be acknowledged that these beliefs had such a significant impact on the events of this historical period that any understanding of the historical transformations of this era would be incomplete and insufficient without considering them.

What role did optimism and superstition (social thought/mentality) play in shaping the historical events (social reality) of the First and Second Abbasid periods (132-334 AH)? Given the direct and decisive impact of the mind, it can be said that the denial of optimism and superstition played an undeniable role in determining and shaping the course and manner of events (objective realities) during the First and Second Abbasid periods (132-334 AH). This research is historical in nature and descriptive-analytical in methodology. The data has been collected through library research.

Discussion & Result

While there are numerous studies in the form of articles and books on optimism and superstition, many of these have not been approached from a historical perspective. Those that have taken a historical approach primarily lack an analytical dimension and are limited to mere description. Furthermore, few studies have covered the specific time frame and geographical context of this research—namely, the First and Second Abbasid periods.

Conclusion

The research findings indicate that optimism, by creating a fictitious force, provided reassurance, removed fear and doubt, and, as a result, contributed to success and achieving goals. On the other hand, superstition, by creating mental disturbance, a sense of weakness, and hopelessness, led to failure, disruption of tasks, delays, and strengthened negative fatalism. In the political domain, both beliefs were used to gain legitimacy and convey a sense of divine or spiritual backing.

Bibliography

- Quran Karim (1368 [1989]). Translated by Abdol Mohammad Ayati. Tehran: Soroush. [In Persian]
- Ebn-e-Asir, Ezzeddin Ali (1365 [1986]). **Al-Kamel**. Translated by Mohammad Ebrahim Bastani Parizi. Tehran: Donyaye Ketab. [In Persian]
- Ebn-e-Asir, Ezzeddin Ali (1371 [1992]). **Kamel Tarikh Bozorg Eslam va Iran, Vol. 15**. Translated by Abolghasem Halat and Abbas Khalili. Tehran: Elmi. [In Persian]
- Ebn-e-Jozi, Abolfaraj Jamal-od-Din Abdolrahman ibn Ali (1412 [1991]). **Al-Montazam fi Tarikh al-Molouk wa al-Ommam**. Edited by Naeem Zaroor. Beirut: Dar al-Ketab al-Elmiya.
- Ebn-e-Manzoor, Mohammad ibn Makram (1426 AH [2005]). **Lisan al-Arab**. Beirut: Moassesah al-A'lam.
- Ebn-e-Teqteqi, Mohammad ibn Ali ibn Tabataba (1360 [1981]). **Al-Fakhri**. Translated by Mohammad Vahid Golpayegani. Tehran: Bongah Tarjomeh va Nashr Ketab. [In Persian]

- Abou-Dawoud, Soleyman ibn Ash'ath (1410 AH [1989]). **Sunan Abi Dawood**. Beirut: Edited by Saeed Mohammad Lahham.
- Esfahani, Hamzeh ibn Hassan (1346 [1967]). **Tarikh Payambaran va Shahans**. Translated by Jafar Shoar. Tehran: Bonyad Farhang Iran. [In Persian]
- Bal'ami, Abou Ali Mohammad (1373 [1994]). **Tarikhname Tabari**. Edited by Mohammad Roshan. Tehran: Soroush. [In Persian]
- Boutaleb, Mohammad Najib (1389 [2010]). **Mobarazat Ejtemaei dar Dowlat Abbasi**. Translated by Abdollah Naseri Taheri. Tehran: Elmi. [In Persian]
- Biyani, Shirin (1377 [1998]). **Tisfon va Baghdad dar Gozar Tarikh**. Tehran: Jami. [In Persian]
- Berger, L. and Thomas Luckmann (1375 [1996]). **Saakht Ejtemaei Vaqciat**. Translated by Fariborz Majidi. Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Tarikh Sistān** (1366 [1987]). Edited by Malek-o-Shoara Bahar. Tehran: Kalale Khavar. [In Persian]
- Tanoukhi, Abou Ali Mohsen (No Date). **Faraj ba'd al-Shidda**. Translated by Hossein ibn Asad Dehestani. Tehran: Bonyad Farhang Iran. [In Persian]
- Jahiz, Abou Othman Amr (1424 AH [2003]). **Al-Haywan**. Beirut: Dar al-Ketab al-Elmiya.
- Hoveyzi, Abd-Ali ibn Jomeh (1415 AH [1994]). **Tafsir Noor al-Thaqalayn**. Edited by Seyyed Hashem Rasouli Mahallati. Qom: Esmaeilian.
- Damavandi, Mojtaba (1384 [2005]). **Jadoo dar Aghvam; Adyan va Baztab aan dar Adab Farsi**. Semnan: Abrokh. [In Persian]
- Dinvari, Abou Hanifeh Ahmad ibn Davoud (1364 [1985]). **Akhbar al-Towal**. Translated by Mahmoud Mahdavi Damghani. Tehran: Ney. [In Persian]
- Dinvari, Moslem ibn Ghatibeh (1423 AH [2002]). **Al-Sher wa al-Sho'araa**. Cairo: Dar al-Hadith.
- Ravandi, Mohammad ibn Ali (1364 [1985]). **Rahat al-Sodour wa Ayat al-Sorour**. Edited by Mohammad Eghbal. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Rajabzadeh, Hashem (No Date). "Tafa'ol dar Tarassol," **Name Farhangestan, Vol. 2, No. 2, pp. 72-81**. [In Persian]
- Rouh-al-Amini, Mahmoud (1369 [1990]). **Bavarehaye Aamiyaneh darbarch Fal Hafez**. Tehran: Pajang. [In Persian]
- Seraj, Menhaj (1342 [1963]). **Tabaqat Naseri**. Edited by Abdolhay Habibi. Afghanistan: Pohani. [In Persian]
- Shabankare'i, Mohammad ibn Ali (1381 [2002]). **Majma' al-Ansab**. Edited by Mirhashem Mohaddes. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Shabani, Emamali (1394 [2015]). **Abbasiyan; Roya va Siasat**. Arak: Daneshgah Arak. [In Persian]
- Saduq, Mohammad ibn Ali (1389 [2010]). **Khisal**. Translated by Ali Akbar Ghaffari. Tehran: Saduq. [In Persian]
- Tabari, Mohammad ibn Jarir (1375 [1996]). **Tarikh Tabari, Vol. 2, 11, 13, 15**. Tehran: Asatir. [In Persian]

137 Abstract

- Tariqehdar, Abolfazl (1373 [1994]). **Kandokavi darbareh Estekhareh va Tafa'ol**. Qom: Madian. [In Persian]
- Otebi, Abou Mansour Nasreddin (1345 [1966]). **Tarikh Yamini**. Translated by Abolsharaf Nasah ibn Zafar Jorfadeghani. Tehran: Bongah Tarjomeh va Nashr Ketab. [In Persian]
- Aghili, Seifeddin Haji ibn Nezam (1337 [1958]). **Aasare Vazara**. Edited by Mir Jalal Mohaddes. Tehran: Daneshgah Tehran. [In Persian]
- Onsor-al-Ma'ali, Kavous ibn Voshmgir (1335 [1956]). **Qabusnameh**. Edited by Amin Abdolhamid Badavi. Tehran: Atashkadeh. [In Persian]
- Oufi, Sadideddin Mohammad (1374 [1995]). **Javame' al-Hekayat va Lavame' al-Ravayat**. Edited by Jafar Shoar. Tehran: Bi-Na. [In Persian]
- Ferdowsi, Abolghasem (1386 [2007]). **Shahnameh Ferdowsi**. Edited by Jules Mohl. Tehran: Behzad. [In Persian]
- Gadamer, Hans Georg (1389 [2010]). **Tarikhmandi Fahm dar Hermenotik Gadamer**. Tehran: Basirat. [In Persian]
- Mojtahed Shabestari, Mohammad (1375 [1996]). **Hermenotik, Ketab va Sonnat**. Tehran: Tarh-e-No. [In Persian]
- Mas'oudi, Abolhasan Ali ibn Hossein (1374 [1995]). **Morouj al-Zahab, Vol. 2**. Translated by Abolghasem Payandeh. Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Mas'oudi, Abolhasan Ali ibn Hossein (1365 [1986]). **Al-Tanbih wa al-Eshraf**. Translated by Abolghasem Payandeh. Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Moqaddasi, Abou Abdollah Mohammad ibn Ahmad (1361 [1982]). **Ahsan al-Taqaqim fi Ma'refat al-Aqalim**. Tehran: Sherkat Moallefan va Motarjeman. [In Persian]
- Molana Hamid (1375 [1996]). **Rasanehha va Angarehsazi**. Translated by Gholamreza Tajik. Faslname Rasaneh, Vol. 7, No. 2. [In Persian]
- Nakhjavani, Hendoshah ibn Sanjar (1357 [1978]). **Tajarob al-Salaf**. Edited by Abbas Eghbal. Tehran: Tahouri. [In Persian]
- Nezam al-Molk Tousi, Abou Ali Hassan (1347 [1968]). **Siasatnameh (Seir al-Molouk)**. Edited by Hubert Darke. Tehran: Bongah Tarjomeh va Nashr Ketab. [In Persian]
- Nezami Samarqandi, Ahmad ibn Omar (No Date). **Chahar Maqaleh**. Edited by Mohammad Qazvini. Tehran: Armaghan. [In Persian]
- Yavaqit al-Oloom va Darari al-Nojoom (1354 [1975]). Edited by Mohammad Taghi Daneshpazhuh. Tehran: Bonyad Farhang Iran. [In Persian]
- Yaghubi, Ebn Wazeh (1378 [1999]). **Tarikh Yaghubi**. Translated by Abolghasem Payandeh. Tehran: Asatir. [In Persian]

واکاوی تأثیر باورهای اجتماعی تفأل و تطیر بر رویدادهای تاریخی عصر اول و دوم عباسی (۱۳۲-۳۳۴ق)

رضا شجری قاسم خیلی*

امامعلی شعبانی**، محمدامین خدابنده***، مریم یراه زاده دزفولی****

چکیده

باورها، پیوسته زندگی بشر را متأثر از خودش نموده و در نحوه وقوع رخدادها نقش غیر قابل انکاری داشته است. در این راستا انگاره تفأل و تطیر از جمله باورهای نیرومند انسان در طول تاریخ بوده است که بیانگر گرایش انسان به پیش‌بینی آینده بود. تفأل و تطیر از جمله باورهایی است که نقش مهمی در شکل‌گیری رویدادهای تاریخی در دوران خلافت عباسی داشته است. باورهای مذکور به حدی بر رخدادهای این برهه تاریخی تأثیرگذار بوده است که بدون توجه بدان هرگونه فهمی از تحولات تاریخی این دوران، ناکافی و نارسا خواهد بود. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و با طرح این پرسش بنیادین که تفأل و تطیر چه نقشی در شکل‌گیری رویدادهای تاریخی عصر اول و دوم عباسی داشته است؟ دریافته است که تفأل با فراهم نمودن یک نیروی خیالی پشتیبان باعث اطمینان خاطر، زایل شدن ترس، تردید و در نتیجه کامیابی و نیل به مقصود می‌گردید. همچنین تطیر با ایجاد آشفته‌گی خاطر، احساس ضعف و ناامیدی موجبات ناکامی، ایجاد خلل در کارها، معطل ماندن امور و تقویت تقدیرگرایی را فراهم آورده است. در ابعاد سیاسی نیز هر دو باور در راستای کسب مشروعیت و القاء برخورداری از پشتوانه های الهی-معنوی، مورد بهره برداری بوده است.

* استادیار، گروه تاریخ دانشگاه مازندران (نویسنده مسئول)، r.shajari@umz.ac.ir

** دانشیار، گروه تاریخ دانشگاه مازندران، e.shabani@umz.ac.ir

*** دانشجوی دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی دانشگاه مازندران، khodabandeh.ma78@gmail.com

**** کارشناسی ارشد تاریخ اسلام دانشگاه مازندران، maryam1372yarahi@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۰۲

۱. مقدمه

مطالعات اجتماعی بر روی انسان نشان می‌دهد که انگاره‌های روانی از دید تحلیلی، اموری خلق‌الساعه نیست که بتوان آن را به صورت پدیده‌ای مجزا و منفک از گذشته مورد مطالعه قرارداد. بلکه باید آن را به صورت پدیده‌های به هم پیوسته بررسی کرد. لذا رویکرد تاریخی و تبارشناسانه در باب بررسی مسائل اجتماعی از جمله نظام باورداشت ذهنی افراد اهمیت می‌یابد. از طرفی دیگر با توجه به تأثیر مستقیم و قاطع ذهن بر عین باید اذعان کرد که باورها (تفکر اجتماعی) پیوسته زندگی بشر را تحت الشعاع قرار داده و بدین ترتیب در تعیین و ترسیم چرایی و نحوه رخ دادن وقایع (واقعیت‌های عینی) نقش غیر قابل انکاری داشته است. برگر و لوکمن در کتاب «برساخت اجتماعی واقعیت» نشان داده‌اند که واقعیت هم دارای جنبه‌ی ذهنی است و هم دارای جنبه‌ی عینی. این دو متأثر از دورکیم و ماکس وبر (برگر و لوکمن، ۱۳۷۵: ۲۹) برآند در عین این‌که جامعه فراورده‌ای انسانی و ذهنی است، واقعیت عینی نیز است (همان: ۹۵). در این راستا باید گفت تفأل و تطییر از جمله باورهای نیرومند انسان در طول تاریخ بوده است که بیانگر گرایش انسان به پیش‌بینی آینده بود. این امر موجب گردید تا بشر پیش از هر رویدادی، بنا به نشانه‌هایی نیک یا بد از رخداد، به برساخت نتیجه مطلوب یا غیرمطلوب از آتیه و سرانجام آن رویداد بپردازد. بنا بر مستندات تاریخی چنین وجهی در نظام باورداشت جوامع مختلف از دیرباز وجود داشته است. باوری که با آمدن اسلام هرگز از رونق آن کاسته نشد و به گونه‌ای که برخی از رخدادهای جهان اسلام متأثر از چنین طرحواره‌هایی بوده است، طرحواره‌هایی که یکی از وجوه تشکیل‌دهنده نظام باورداشت ذهنی افراد در دستگاه خلافت عباسی بوده است.

بر اساس این مقدمات، هدف پژوهش حاضر شناخت این ساختار ذهنی تلقین‌پذیر در میان شخصیت‌های تأثیرگذار در دستگاه خلافت عباسی، بر اساس انگاره تفأل و تطییر است. با ذکر این مهم که تفأل و تطییر اختصاص به عصر عباسی ندارد و در همه ادوار تاریخ رایج بوده است باید اذعان کرد که باورهای مذکور به حدی بر رخدادهای این برهه تاریخی تأثیرگذار بوده است که بدون توجه بدان هرگونه فهمی از تحولات تاریخی این دوران، ناکافی و نارسا خواهد بود.

واکاوی تأثیر باورهای اجتماعی تفأل و ... (رضا شجری قاسم خیلی و دیگران) ۱۴۱

سوال پژوهش بدین شکل طرح می شود که تفأل و تطیّر (تفکر اجتماعی/ذهن) چه نقشی در شکل گیری رویدادهای تاریخی (واقعیت اجتماعی/عین) عصر اول و دوم عباسی (۱۳۲-۳۳۴ق) داشته اند؟ مدعای پژوهش اینست که با توجه به تأثیر مستقیم و قاطع ذهن می توان گفت انگاره تفال و تطیّر در تعیین و ترسیم چرایی و نحوه رخ دادن وقایع (واقعیت های عینی) عصر اول و دوم عباسی (۱۳۲-۳۳۴ق) نقش غیر قابل انکاری داشته است. تحقیق حاضر به لحاظ ماهیت، تاریخی و به لحاظ روش در زمره تحقیقات توصیفی-تحلیلی قرار می گیرد و اطلاعات آن نیز به شیوه کتابخانه ای جمع آوری شده است.

پیشینه تحقیق: در خصوص پیشینه پژوهش از قدیمی ترین تحقیقات می توان به مقاله «تفال و تطیّر» (۱۳۵۶ش) حسین لسان نام برد که صرفاً به ذکر نمونه های کلی از تفال و تطیّر در تاریخ جهان اعم از ایران باستان، یونان و روم و جهان اسلام پرداخته است. اسماعیل حاکمی نیز در «مروری بر سابقه تفال و تطیّر و بازتاب آن در برخی توارخ و متون ادبی» (۱۳۸۲) به تعریف تفال و تطیّر و ذکر چند نمونه از آن در متون تاریخی و ادبی با تمرکز بر ایران و جهان اسلام بسنده نمود. نویسندگان پژوهش های فوق، از افزودن هرگونه تحلیلی اجتناب کرده اند. در پژوهش هاشم رجب زاده با عنوان «تفال در ترسل» (بی تا) نویسنده به باید و نبایدهایی در باب ترسل یا تحریر فرامین و مکاتیب از منظر فال بد یا نیک زدن در ایران پرداخته است و اساساً دوره تاریخی مشخصی را مورد کاوش قرار نمی دهد. در مقالات «مبارزه پیامبر با آداب و رسوم خرافی» (۱۳۸۷) از فتحیه فتاحی زاده و «واکاوی شومی روزگار در قرآن و روایات» (۱۳۹۱) از حسین خاکپور نویسندگان ضمن رد تطیّر در آموزه های دین اسلام، هرگونه حدیث و روایاتی در تایید تطیّر را ساختگی می دانند. گرچه آثار متعدد پژوهشی در قالب مقاله و کتاب پیرامون تفال و تطیّر قابل مشاهده است، اما تعدادی از آنان با رویکرد تاریخی نگاشته نشده اند و آنهایی که با رویکرد تاریخی نگاشته شده اند در درجه اول فاقد بعد تحلیلی هستند و صرفاً به توصیف بسنده کرده اند و دیگر اینکه حوزه زمانی و مکانی این پژوهش-یعنی عصر اول و دوم عباسی-را تحت پوشش قرار نداده اند.

۲. تعریف مفاهیم

۱.۲ فال

در لغت به معنی شگون، به زبان یا به دل نیک آوردن و پیش بینی خوشبینانه است (طریقه دار، ۱۳۷۳: ۱۳۷). در تعریف اصطلاحی، فال به معنی پیش بینی و پیشگویی کردن درباره واقعه و عملی است که در آینده اتفاق خواهد افتاد (روح الامینی، ۱۳۶۹: ۲۱). در مفهوم کلی فال عبارت است از آنکه سرنوشت انسان یا واقعه‌ای که روی دادنی است، از روی نشانه‌هایی که آن‌ها را امور غیبی می‌شمارند، پیش بینی و پیشگویی کنند (دماوندی، ۱۳۸۴: ۲۷۷).

۲.۲ تطیر

از واژه طیر (پرنده) گرفته شده است. بدین ترتیب که در عصر جاهلیت وقتی اعراب قصد انجام کاری داشتند اقدام به پراندن پرنده‌ای می‌کردند و از حرکات و نحوه پرواز پرنده، در مورد انجام و یا ترک آن فعل تصمیم می‌گرفتند (جاحظ، ۱۴۲۴: ۴۴۳/۳). اگر پرنده به سمت راست می‌رفت آن را نیک دانسته و کار مد نظر را انجام می‌دادند و چنانچه به سمت چپ می‌رفت، آن را شوم پنداشته، از آن فعل صرف نظر می‌نمودند (ابن منظور، ۱۴۲۶: ۲۴۴۱/۳). در تفاوت میان تفال و تطیر آمده است: فرق طیرت و فال آنکه در طیرت در خیر و شر به کار دارند و فال الا در خیر نباشد. (یواقیت العلوم، ۱۳۴۵: ۲۶۷).

۳.۲ انگاره

انگاره (image) را میتوان به مثابه یک سازه تعریف کرد که مضمون آن به خودی خود، مجموعه ای از تصویرهایی است که از جنبه های گوناگون واقعیت در ذهن فرد وجود دارد. انگاره به مجموعه ای از ویژگیها اطلاق میشود که فرد تشخیص میدهد یا در ذهن خود مجسم میکند. (مولانا، ۱۳۷۵: ۱۰).

۳. دلایل و زمینه ها تفال و تطیر در عصر اول و دوم عباسی

فراوانی نمونه‌های تاریخی از حدود پنج قرن خلافت عباسی و به ویژه دوره اول و دوم، هر محقق را بدین سؤال کلان رهنمون خواهد کرد که دلایل و زمینه های بهره‌برداری حکومت عباسی از این ابزار نافذ چیست؟ در یک رویکرد کلان، رسوخ این باور در تار و پود اجتماع،

واکاوی تأثیر باورهای اجتماعی تفأل و ... (رضا شجری قاسم خلی و دیگران) ۱۴۳

بیش عمومی و مهمتر از آن پیشینه تاریخی خود موجب گردید تا حکومت‌ها همواره از این باور نافذ با کارکردهای بسیار به ویژه در عرصه سیاسی - استفاده کنند.

در خصوص تاریخ عصر اول و دوم عباسی و رجوع این حاکمیت و بهره برداری ابزاری از این گونه باورهای عمومی، می توان به دلایل چندی اشاره کرد. پیشتر از آن نایستی نادیده گرفت که خلافت عباسی در این مقطع با مجموعه‌ای از چالش‌های جدی در ابعاد و زمینه‌های مختلف رو به رو بوده است. نخست به نظر می رسد توجیه اقدامات و عملکردها با توسل به تفال در دستور کار قرار داشته است. نمونه‌های متعدد بر این تحلیل صحنه می گذارد. به طور مثال در ادعای تفال اسماعیل بن بلبل به قرآن کریم و در مورد آینده سیاسی خلیفه زاده‌ای چون معتضد، به نظر می رسد توجیه به دور از انتظار موافقت وزیر با خلافت وی و پس از اختلافات و ستیزه‌های بسیار، علت اصلی طرح این ادعا بوده است. منابع از دشمنی‌های بسیار وزیر با این خلیفه‌زاده و حتی تصمیم وزیر برای به قدرت رساندن مدعیان دیگر برای جایگاه خلافت حکایت دارند (ر.ک. مسعودی، ۱۳۷۴: ۶۲۵/۲-۶۲۳؛ ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۴۷-۳۴۶). در نمونه دیگر تصمیم خلیفه منصور عباسی در احداث شهر بغداد که بی تردید با انگیزه سیاسی و در راستای دفع شر مخالفانش صورت پذیرفت (بیانی، ۱۳۷۷: ۱۲۰، ۱۱۶)، در توجیه این اقدام مهم راهکاری بهتر از تفال نیافت. لذا به نظر می رسد هدف از طرح تفال به بنای این شهر، بهره برداری سیاسی و در راستای کاستن از حجم مخالفت‌ها قابل تحلیل خواهد بود. ضمن آن که ترفند مذکور احساس خوبی را در اذهان عمومی و در نتیجه همراهی و همسویی‌شان با این اقدام موجب می‌گردید (ر.ک. نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۰۶-۱۰۷).

ثبت نمونه‌های متعدد از دوره اول و دوم عباسی خود از واقعیت‌های سیاسی روز پرده بر می‌دارد. عباسیان در مقطع مورد اشاره در میان انبوهی از چالش‌های مشروعیتی و اقدامات مخالفان اموی، علوی، ایرانیان ناراضی و حتی خود عباسی به شدت گرفتار شده بودند. علاوه بر این ستیز بین سه تفکر ایرانی - عربی و ترکی در ساختار سیاسی حکومت بیش از پیش بر وخامت اوضاع می افزود. به خصوص در دوره دوم ما با قتل حدود نیمی از خلفاء و عزل تقریباً تمامی‌شان مواجه هستیم. بی علت نیست که برخی بر این باور هستند که ادامه حیات و بقای خلافت در این دوره‌ها با تردیدهای جدی مواجه بوده است (ر.ک. بو طالب، ۱۳۸۹: ۲۴۱-۲۳۹، ۱۴۱-۱۴۰). لذا توسل به ابزارهای نافذ دینی - مذهبی که خود را در قالب باور اجتماعی به نمایش می‌نهاد، در دستور کار خلفاء و متفکران پیرامونی‌شان قرار داشته است. در همین راستا می توان به تفال محمد بن عبدالله، جد بزرگ عباسیان، در خصوص خراسان که نشانه‌ای نیک

برای قدرنگیری خاندان عباسی تعبیر گردید، اشاره کرد(ابن فقیه همدانی، ۱۳۸۱: ۱۶۲؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۲۷-۴۲۸).

القاء و تبلیغ برخورداری از پشتوانه‌های الهی-معنوی و برای پیشبرد اهداف سیاسی از برخی تفال‌های صاحبان قدرت در عصر عباسی قابل استنباط خواهد بود. چنانچه تفال توأم با پیش بینی مامون عباسی مبنی بر شکست سپاه امین و در منازعات قدرت و در افقی بسیار تیره و مبهم از آینده سیاسی وی، نیز از این منظر قابل تحلیل خواهد بود(عقیلی، ۱۳۳۷: ۷۶-۷۵). حتی پیشتر از آن موضوع تولد خلیفه مذکور همزمان با پیدا شدن انگشتر گران قیمت یاقوت سرخ پدرش خلیفه هارون الرشید در پی تفال نیز می‌تواند از منظر فائق آمدن بر چالش‌های مشروعیتی تفسیر و تعبیر شود(شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۳۵۹-۳۵۸).

علاوه بر موارد پیش گفته، ایجاد انگیزه برای انجام اقدامات پیش رو نیز می‌تواند علت دیگری بر توسل به تفال از سوی عمدتاً صاحبان قدرت در این مقطع باشد. به طور مثال رهایی از زندان و حتی دستیابی به منصب وزارت توسط ابوعلی مقله، علیرغم این که زندانی بود(تنوخی، بی‌تا: ۱۳۹/۱-۱۳۵) از این منظر می‌تواند تحلیل شود. گرچه اعتبار تفال با توجه به اهداف آشکار و نهان سیاسی، با تردیدهای جدی مواجه خواهد بود.

در مورد تطهیر نیز به نظر می‌رسد عمدتاً در مقابله با جریان رقیب مطرح گردیده است؛ که خود می‌تواند بر صبغه سیاسی برخی از آنان دلالت داشته باشد. البته این مسأله خود می‌تواند اعتبارسنجی روایت‌های تاریخی را در این خصوص دو چندان ضروری سازد. زیرا احتمال مجعول بودن اصل تطهیر و اهداف پنهان آن در تخریب مخالفان و یا توجیه اقدامات و عملکردها، به دور از ذهن نخواهد بود. در همین راستا می‌توان به تطهیر به آیه قرآن در خصوص خلافت منصور(طبری، ۱۳۷۵: ۵۰۴۶/۲) و تطهیر در خصوص آینده سیاسی امین(دینوری، ۱۳۶۴: ۴۲۸-۴۲۹) و پیشتر از آن پیش بینی کشته شدن ابومسلم خراسانی(مسعودی، ۱۳۹۰: ۲۹۴/۲) اشاره کرد. ضمن آن که همسویی ذهنی جامعه با قرار دادن حوادث در کنار یکدیگر و در حقیقت هدایت افکار عمومی و در نهایت ایجاد ترلزل روحیه، نیز خود می‌توانسته است در تعقیب اهداف هر یک از گروه‌ها و اشخاص در دمیدن در این گونه باورهای اجتماعی موثر باشد. در این زمینه می‌توان به روایت افتادن فرمان ولیعهدی امین در کعبه(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۵۳؛ خواندمیر، ۱۳۸۰: ۲۳۲/۲) و ماجراهای امین با کنیزش(طبری، ۱۳۷۵: ۱۳/۵۵۵۶؛ شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۳۶۸) توجه کرد که حتی اگر منطبق با واقع باشد؛ لیکن خود از منظر تضعیف روحیه شخص وی و حامیان‌شان در کشاکش قدرت با جریان مأمون

واکاوی تأثیر باورهای اجتماعی تفأل و ... (رضا شجری قاسم خلی و دیگران) ۱۴۵

قابل تحلیل خواهد بود. چنین برداشتی در خصوص ماجرای تطیر خلیفه پدرکش یعنی منتصر مبنی بر کوتاهی عمرش و به سان شیرویه (نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۸۲؛ بلعمی، ۱۳۷۳: ۲۸۳/۴) نیز قابل استنباط خواهد بود.

۴. تفأل در دستگاه خلافت عباسی

انسان‌ها همیشه علاقمند بوده‌اند تا قبل از وقوع هر حادثه‌ای، سرانجام آن را حدس بزنند تا بتوانند مواجهه مناسبی با آن رخداد داشته باشند. از همین رو پیوسته کسانی که توانایی پیشگویی را داشته‌اند، حائز اهمیت فراوانی بوده‌اند. نتیجه این باور را در ارتقاء شأن منجمان به مقام «ندیمی» حاکمان شاهد هستیم (افضل الدین کرمانی، ۱۳۴۳: ۳۸). لذا بی علت نیست که مقام پیش‌گویان در کنار «طبییان»، مهم ارزیابی و «نظام امور» وابسته بدان توصیف شده است (ر.ک. نظام الملک، ۱۳۴۷: ۱۲۲؛ نظامی سمرقندی، بی تا: ۱۸). در این راستا فالگیران نیز وظیفه خطیر پیشگویی حوادث را عهده‌دار بودند؛ تا آن‌جا که نویسنده کتاب یواقیت العلوم فالگیری را نه تنها یک فن، بلکه یک علم معرفی می‌کند (یواقیت العلوم، ۱۳۵۴: ۲۶۲). متعاقباً فال زدن پیشه‌ای تخصصی دانسته می‌شد که در آن برخی افراد با توانمندی‌های ویژه، با به‌کارگیری ابزارآلات خاص و از روی نشانه‌هایی که آن‌ها را امور غیبی می‌شمردند، وقایع را پیش‌بینی و پیشگویی می‌کردند (عنصرالمعالی، ۱۳۳۵: ۱۳۴). این که تنوخی یک باب از کتابش، که شامل ۴۳ حکایت است، را به مقوله «فال نیک و سخن خوش» (تنوخی، بی تا: ۱۸۵/۱-۱۰۳) اختصاص داده و یا صاحب کتاب یواقیت العلوم نیز در یک فصل مجزا به «علم فال» (یواقیت العلوم، ۱۳۵۴: ۲۷۰-۲۶۲) پرداخته، شاهدی بر اهمیت مقوله تفأل در سده‌های نخستین هجری است.

با عنایت به داده‌های تاریخی چنین به نظر می‌رسد که تفأل با قرآن یکی از متداول‌ترین انواع تفأل بوده به‌طوری که برخی صرفاً فال با قرآن را پسندیده و آن را ترجیح می‌دادند. گویا انجام این نوع تفأل در این دوران با آداب خاصی چون غسل کردن، خواندن دو رکعت نماز (نخجوانی، ۱۳۵۷: ۳۳۸)، نیت کردن، مصحف باز کردن و سطر هفتم از سمت راست برخواندن (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۲۷۰) همراه بود. بنابر روایتی گفته شده است که اسماعیل بن بلبل، وزیر موفق، که در برانگیختن خشم پدر بر ضد معتضد و حبس وی موثر بود، پس از آن که سه بار متوالی به قرآن تفأل زد و یقین کرد که معتضد خلیفه خواهد شد، در صدد عذرخواهی و دلجویی از معتضد برآمد و او را به خلافت بشارت داد. البته وی از آتش انتقام معتضد در امان نماند (تنوخی، بی تا: ۱۰۵/۱-۱۰۳). حتی اگر حکایت مذکور را در راستای

مشروعیت بخشی به خلافت المعتضد بالله (۲۷۹-۲۸۹ق) مجعول و ساخته متفکران پیرامونی حکومت و قدرت بپنداریم، لااقل این تحلیل بیراه نخواهد بود که خود از بینش عمومی در باور اجتماعی به تفأل و تاثیرگذاری آن در عرصه سیاسی حکایت دارد.

گاهی شخصی تنها با گشودن قرآن و دیدن آیه‌ای متناسب با وضع و حال خود، دری از امید به سوی او گشوده می‌شد. چنانچه مکین‌الدین قمی روزی با گشودن مصحف برای خود فالی گرفت؛ با این آیه مواجه شد: «انک الیوم لدینا مکین امین» (آیه ۵۴ سوره یوسف). وی با دیدن این آیه، بسیار خوشحال شد و بعد از مدّت زمان کوتاهی به وزارت رسید (نخجوانی، ۱۳۵۷: ۳۳۸).

توسل به تفأل در دستگاه خلافت عباسی بویژه در میان خلفای نخستین آن رواجی تام و تمام داشته است. محمد بن عبدالله، جد بزرگ عباسیان، به سبب تفألّی که زده بود، نسبت به منطقه خراسان خوش بین بود و آنرا نشانه‌ای نیک برای دعوت خود و قدرتگیری خاندان عباسی بر می‌شمرد. از نظر وی خراسان «چراغ جهان» شمرده می‌شد (ابن فقیه همدانی، ۱۳۸۱: ۱۶۲؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۲۷-۴۲۸).

بنا به گزارش‌های تاریخی خلیفه منصور، بیش از همه خلفای عباسی به امور مختلف تفأل می‌زد، از تفأل به اسم مکانی به نام «صفیه» که از قضا در همین مکان خبر بیعت اهالی یک منطقه که در پی کسب بیعت از آنها بود به منصور رسید (طبری، ۱۳۷۵: ۱۱/۴۶۸۱) تا تفأل به سخن یک راهب در خصوص ساخت شهر بغداد. آورده‌اند در حین ساختن شهر بغداد راهبی از اهالی آنجا، هویت بانی این شهر را از خدمت‌کاران خلیفه جویا شد. پاسخ شنید: منصور. سپس آن راهب پرسید آیا نام او «مقلاص» نیست؟ گفتند نه و بر این اساس راهب گفت پس به او بگویید که تلاش بیهوده نکند چرا که در کتب ما آمده است که در اینجا پادشاهی به نام مقلاص شهری بنا می‌کند. خدمتکاران گفته این راهب را با منصور در میان گذاشتند و او بسیار خوشحال شد و گفت در گذشته پیرزنی که مرا پروراند به دلیل ماجرای مرا مقلاص صدا زد و این فال و نشانه‌ای نیک است که این شهر قطعاً به دست من بنا خواهد شد (طبری، ۱۳۷۵: ۱۱/۴۸۶۹-۴۸۷۰؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۵/۲۰۱-۱۹۹).

در تحلیل توسل مکرر خلیفه مذکور به این باور اجتماعی قدسی می‌توان به شرایط سیاسی دوران خلافت وی اشاره کرد. دومین خلیفه عباسی از همان آغاز با موجی از قیام‌ها، ناآرامی‌ها و مخالفت‌ها از عمویش عبدالله بن علی گرفته تا ابومسلم خراسانی، سنباد، اسحاق ترک، راوندیان، علویان و ده‌ها جریان مخالف دیگر مواجه گردید، که خود بهره برداری ابزاری از

واکاوی تأثیر باورهای اجتماعی تفأل و ... (رضا شجری قاسم خیلی و دیگران) ۱۴۷

مذهب و باورهای مذهبی را برای عبور از بحران‌های بنیان افکن دو چندان ضروری می‌ساخته است (ر.ک. به: شعبانی، ۱۳۹۴: ۴۴-۴۲).

همچنین در عهد منصور، هنگامی که یکی از حکام وی اسماعیل بن امیه را دستگیر کرد، در راه زندان چشم اسماعیل به نوشته‌ای بر روی دیوار زندان افتاد که مضمونی نیکو و رهایی بخش داشت و او این ورد را هر روز می‌خواند و در مدت نزدیکی رهایی یافت. اسماعیل آن را «تلقین ربانی» یافت که باعث رهایی‌اش شد (تنوخی، بی تا: ۱۱۰/۱).

در بررسی سایر مصادیق باورمندی به تفأل می‌توان گفت که جایگاه تفأل در نظام اندیشگانی به حدی بود که گاهی بازگشت وسیله گمشده یا از دست داده برای فرد، خود می‌توانست منجر به تفأل گردد. فرد از چنین رخدادی به دستاوردی بزرگتر از آن چه روزگاری از دست داده، امیدوار شده و جنبه روانی مثبتی در او پدیدار می‌گشت. به طور مثال می‌توان به پیدا شدن و بازگشت انگشتر گران قیمت یا قوت سرخ رنگ هارون الرشید از رود دجله توسط غواصان در اندک زمانی بعد از رسیدن او به خلافت^۱ (۱۷۰ه.ق) اشاره کرد که خلیفه عباسی آن را به فال نیک گرفت و یقین پیدا کرد فواید و منافع بی‌شماری متوجه حکومت او خواهد شد (عوفی، ۱۳۷۴: ۲۷۷؛ شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۳۵۹-۳۵۸؛ بلعمی، ۱۳۷۸: ۴/۱۱۸۴). علاوه بر این گفته شده است تولد مأمون در شب پیدا شدن انگشتر موجبات مزید خوشحالی هارون و تقویت تفال وی شد (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۳۵۹). همان‌گونه که تطییرهای پی در پی تأثیرات منفی عمیقی بر جای می‌نهاد، تفال‌های متوالی نیز می‌توانست آثار مثبت و سازنده‌ای بر اذهان عمومی جامعه بگذارد.

برخی بزرگان عرصه‌ی سیاست به گونه‌ای مدبرانه، عامدانه و صرفاً جهت پشت گرمی و قوت قلب حامیان خود دست به تفأل می‌زدند و یا لاقلاً این گونه القاء می‌کردند که پیش بینی‌شان مطابق تفأل بوده است. چنانکه مأمون در پاسخ به سؤال فضل بن سهل که با اصرار و ابرام می‌پرسد: با اتکاء به چه کتابی یا آگاهی از اسرار کدامین علم توانسته بود ماجرای فتح طاهر و قتل علی بن عیسی به دست او را بدرستی پیش بینی کند؟ می‌گوید: «در این باب کتابی ندارم و این کلمه آن روز به جهت قوت دل و استظهار طاهر گفتم و فالی زدم نه آنکه این لفظ از سر اتقانی و بصیرتی بود» (عقیلی، ۱۳۳۷: ۷۶-۷۵). در این جا نمی‌توان از تأثیر روانی اقدام خلیفه در ایجاد انگیزه و توان مضاعف در طاهر ذوالیمینین، به سادگی عبور کرد. همان‌طوری که ذکر آن گذشت بنا به یافته‌های روانشناسی، افراد با توجه به طرحواره موفقیت یا عدم

موفقیت که در ذهن دارند، به مجموعه رفتارهایی اقدام می‌کنند که در نهایت به پیامدهای مطلوب یا نامطلوب مورد انتظار منتهی می‌شود.

جنبه روانی مثبت حاصل از فال نیک، به خودی خود موجب پیدایی امید، انگیزه و تقویت اعتماد به نفس در فرد شده و منجر به مضاعف گشتن تلاش فرد در این راستا و حصول موفقیت می‌گشت. افراد برای خود «طرحواره» هایی دارند که به شناخت خویشتن و جهان اجتماعی‌شان کمک می‌کند. ویژگی اصلی طرحواره‌ها، «خودکام‌بخش» بودن آن‌ها است. یعنی جهان اجتماعی را به گونه‌ای تحت تأثیر قرار می‌دهند که این جهان اجتماعی را با طرحواره همخوان سازند (بارون و دیگران، ۱۳۹۳: ۶۵). به بیان دیگر، طرحواره‌های ما در مورد یک موضوع، باعث می‌شوند ما به شیوه هایی رفتار کنیم که طرحواره هایمان تأیید شوند. در همین راستا تکاپوی بیشتر و در نتیجه تغییر و موفقیت را شاهد هستیم.

سلیمان بن وهب هنگامی که در زندان خلیفه الواثق (۲۲۷-۲۳۲ق) بود، دقیقاً بامدادی که غم و ناامیدی بر او چیره گشته بود به رقعته‌ای از جانب برادرش حسن بن وهب، که به دستش رسید، تفأل زد و «قوتی» در وی پدید آمد و امیدوار گشت و «خدای چنان ساخت که شب نماز خفتن در خانه خویش» گزارد (تنوخی، بی‌تا: ۱۰۶/۱).

به سال ۳۲۰ ه.ق ابوعلی مقله در زندان یاقوت امیر فارس، شعری را از مغنی بشنید و بدان تفأل زد که شنبه از زندان رهایی خواهد یافت و به هم بند خود گفت «فالی بغایت مبارک و بشارتی نیکوست» اتفاقاً صبح شنبه نه تنها از زندان رهایی یافت بلکه او را به وزارت تهنیت گفتند. ابو مقله سجده شکر بجای آورد و گفت خدای تعالی آن فال که گرفته بودم در حق ما محقق گردانید و از چنان محنتی به چنین دولتی رسیدیم (همان: ۱۳۹-۱۳۵).

در خاتمه این مبحث لازم به ذکر است که یکی دیگر از مصادیق باورمندی به تفأل را می‌توان در نگرش مردم به خلفاء و حکام، به‌عنوان برگزیده خدا برای تمشیت امور خلق مشاهده کرد. بر این اساس مردم، پیوسته جلوس و یا ورود حکام و امراء را به فال نیک می‌گرفتند، ذهنیتی که با به خلافت رسیدن الناصر و بارش متواتر باران و اتمام قحطی و وبا در بغداد (عوفی، ۱۳۷۴: ۳۲۹) و همچنین با ورود عبدالله بن طاهر به خراسان (۲۳۰ق) و نزول باران و رفع خشکسالی طولانی^۲ (ابن اثیر، ۱۳۶۵: ۴۳/۱۲؛ منهاج سراج، ۱۳۴۲: ۱۹۳/۱) بیش از پیش تقویت گردید. گاهی نیز وقوع رویدادهایی نامربوط برای یک شخص به‌مثابه نشانه‌ای از وقوع اتفاقی نیک و یا سرانجامی خوش تلقی می‌شد که مصداقی از تفأل به‌شمار می‌رفت. برای مثال، رهایی از مخمصه‌ای که می‌توانست پیامدهای سنگینی به همراه داشته باشد، موجب فال

واکاوی تأثیر باورهای اجتماعی تفأل و ... (رضا شجری قاسم خیلی و دیگران) ۱۴۹

نیک زدن افراد می‌گشت. چنان‌که ابن‌ناقد در ایام وکالت خویش و پیش از آن‌که به وزارت خلیفه مستنصر منصوب شود، بنا به عادت همیشگی و به قصد مزاح با دوستانش، در سنبوسه‌ها پنبه‌دانه می‌ریخت، تا اینکه که خلیفه تقاضای سنبوسه نمود. ابن‌ناقد به شدت مضطرب گردید که مبادا سنبوسه‌های حاوی پنبه‌دانه به دربار خلیفه رفته باشد، اما وی خوش شانس بود و حتی یک سنبوسه حاوی پنبه‌دانه به نزد خلیفه نرفت، او آن را به فال نیک گرفت (نخجوانی، ۱۳۵۷: ۳۵۱-۳۵۲). بنابر این، از آنجایی که «انتظارات»، بینش و تخیل انسان را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد (مجتهد شبستری، ۱۳۷۵: ۱۶؛ گادامر، ۱۳۸۹: ۹۸-۹۲)، ابن‌ناقد که در انتظار موفقیت بود، بعد از مدت کوتاهی به مقام وزارت رسید.

۵. تطیّر در دستگاه خلافت عباسی

علاوه بر تفأل (فال نیک زدن)، تطیّر (فال بد زدن) نیز در تاریخ خلافت عباسی و به ویژه در دوره‌های اول و دوم آن فراگیر بوده است. تفأل و تطیّر ریشه در فرهنگ عرب پیش از اسلام دارد این مسأله به قدری برای اعراب حائز اهمیت بوده است که در این زمینه کتابی تحت عنوان «القداح» تدوین گردید که موضوع آن تیرهایی بود که برای تفأل و یا تطیّر مورد استفاده قرار می‌گرفته است (ابن‌کلبی، ۱۳۶۴: ۷۱). البته در دین اسلام پیوسته به تفأل توصیه شده و مسلمانان از تطیّر نهی شده‌اند.^۳ بدان توجیه که انسان هر گاه امیدوار به فضل پروردگار باشد در راه خیر گام بر می‌دارد و هنگامی که امید خود را از پروردگار قطع کند، در راه شر خواهد افتاد (طریقه‌دار، ۱۳۷۳: ۱۵۴). احادیثی از پیامبر اکرم (ص) بر این امر صحه می‌گذارد: «رفعت عن امتی الطیره»^۴ (صدوق، ۱۳۸۹: ۴۱۷). طیرت گمان بد است به خدای بزرگ و آن کفر است (یواقیت العلوم، ۱۳۴۵: ۲۶۷). آن حضرت همچنین تطیّر را برابر با شرک و راه بر طرف کردنش را توکل به خدا می‌دانستند (ابوداود، ۱۴۱۰: ۲۳۰/۲). علی (ع) نیز تطیّر را مردود اعلام کرد و آن را نهی فرمودند (نهج البلاغه، ۱۳۸۵: حکمت ۴۰۰). در برخی تفاسیر قرآن نیز آمده است وقتی حضرت یوسف (ع) از طول مدت زندان نزد خدا شکوه می‌کند به او وحی شد: ای یوسف، تو آنجا که گفتی: «ای خدا، مرا رنج زندان خوشتر از این کار زشتی است که اینان از من تقاضا دارند» (سوره یوسف: آیه ۳۲) خود را زندانی کردی و اگر می‌گفتی عافیت در نزد من بهتر است، البته به تو عافیت می‌دادم (حویزی، ۱۴۱۵: ۲۲۳/۲-۴۲۴).

به مانند تفال، تطیّر به آیات قرآنی نیز حائز اهمیت فراوانی بوده و هراس عظیمی برمی‌انگیخت. تا آنجا که خلیفه منصور برای فردی که آیه «سَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مَنَقَلٍ

يَنْقَلِبُونَ» (سوره شعراء، آیه ۲۷)^۵ را برایش خواند، مجازات سختی در نظر گرفت و دستور داد تا دهان او را کوفتند و به او گفت آیه‌ای بهتر از این در یاد نداشتی؟؟؟ سپس وی را از پیش خود راند. چرا که نسبت به آن آیه تطهیر زد (طبری، ۱۳۷۵: ۵۰۴۶/۲).

ترس از تطهیر به اقوال و عقوبت ناشی از آن سبب می‌شد تا برخی از شاعران از ارائه هنر خود اجتناب ورزند. به طور مثال در دستگاه خلافت مهدی فردی به نام «یموت» که شعر نیکو می‌گفت، از ترس آن که نسبت به نامش فال بد بزنند، خود و کارهایش را ارائه نمی‌داد (مسعودی، ۱۳۷۴: ۵۹۷/۲). تطهیر به لقب و عنوان هم عرصه دیگری از آن محسوب می‌گردید. چنانچه خالد بن برمک وقتی از جانب خلیفه وزارت یافت، اکراه داشت به او وزیر بگویند. زیرا لقب وزیر برای ابوسلمه خلال، خوش یمن نبود. وی نسبت به این عنوان تطهیر می‌زد و معتقد بود در آخر اتفاق ناگواری برایش خواهد افتاد (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۲۱۱).

تطهیر کاملاً به پیش فهم‌ها، پیش وضع‌ها، تجربه و معرفت قبلی، علایق و انتظارات افراد وابسته است. به سخن دیگر هر «تأویلی» از یک نشانه، بنا به «تجربه زیسته» افراد انجام می‌شود. لذا از آنجایی که تجربه زیسته انسان‌های مختلف، متفاوت است، لذا تأویل هایشان از آن نشانه‌ها نیز متفاوت خواهد بود (احمدی، ۱۳۸۳: ۹۲).

به روایت آثارالوزراء در ایام خلافت هادی، وی از یحیی بن خالد خواسته بود تا هارون را وادار به کناره‌گیری از ولیعهدی کند تا او بتواند پسر خویش جعفر را بدان منصب منصوب کند. زمانی که یحیی از این کار امتناع می‌کند، هادی از او خشمگین شده و او به همین خاطر از جان خود ناامید و ترسان می‌شود و با بازگشت به خانه، با غلام خود درگیر شده و در اثر سیلی زدن به غلام، انگشترش شکسته و نگین آن بیرون می‌افتد. متعاقباً یحیی بسیار اندوهگین شد و آن را به فال بد گرفت (عقیلی، ۱۳۳۷: ۳۸). وی که از جان خود و احتمال عقوبت خلیفه عباسی می‌ترسید، یقین کرد که چنین اتفاقی برایش خواهد افتاد. البته چنین تطییری در حالی صورت گرفت که شاعری به نام بشار^۶، شکستن انگشتری را به پایان یافتن دشواری‌های یحیی تفأل زد. فالی که نمی‌توانست در حفظ روحیه یحیی در زندان چند روزه خلیفه هادی بی تأثیر باشد (یعقوبی، ۱۳۸۲: ۴۰۹/۲). عجیب آن که تفأل بر تطهیر تفوق یافت و هادی غفلتاً درگذشت و هارون به خلافت رسید. متعاقباً نیز یحیی در صدر وزارت نشست (۱۷۰ق) (المؤیدی، ۱۳۴۵: ۱۶۷/۲).

بنا به گواهی تاریخ، تطهیرهای پی در پی به جهت تأثیرات منفی بر شخص و اطرافیان وی، احتمال ناکامی و شکست را دو چندان می‌کرد و^۷ این معنی را از ناتمام ماندن امر خلافت امین

می‌توان یافت. به طور مثال روایت شده است که زبیده شب تولد امین خواب دید که چهار زن اطراف امین را گرفته‌اند و درخصوص آینده سیاسی وی پیش‌بینی‌های بدی از جمله شکست و ناکامی در امر خلافت انجام می‌دهند. در ادامه آمده است مادر امین این رؤیا را به فالی بسیار بد درخصوص فرزندش تعبیر کرد و با حالت گریان آن را با علی حمزه‌ی کسائی-مسئول تعلیم امین و مامون- در میان می‌گذارد (دینوری، ۱۳۶۴: ۴۲۸-۴۲۹). در همین راستا به زمین افتادن وصیت نامه هارون در خصوص جانشینی امین، قبل از نصب در خانه خدا نیز به فال بد تعبیر گردید. عده‌ای به دنبال آن این گونه شهرت دادند که «کار ایشان تمام نشود» (عوفی، ۱۳۷۴: ۲۸۰-۲۷۹). اتفاقاً پس از مرگ هارون‌الرشید، نقض عهد صورت گرفت و جنگ خونینی میان این دو برادر درگرفت.

علاوه بر این گفته شده است در ایام درگیری دو برادر بر سر قدرت (۱۹۸ق)، کنیزی را برای آواز خواندن نزد امین آوردند. او از کنیز پرسید نامت چیست و او جواب داد: «ضعف». او نسبت به این موضوع و نامش فال بسیار بدی زد (طبری، ۱۳۷۵: ۵۵۵۶/۱۳). شوربختانه شنیدن بیت «ابکی فراقهم عسی طارقها/ إن لتفرق للاحباب»^۸ در آواز او، فال بدش را تقویت کرد. زیرا محتوای آن را متناسب با وضع آشفته خودش دید. لذا بی علت نیست که دستور داد تا کنیزک آوازخوان را از دربار برانند (طبری، ۱۳۷۵: ۵۶۰۶/۱۳؛ شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۳۶۸). ضمناً از قضا در همان زمان جام بلورین قیمتی و کم نظیری با اصابت پای کنیزک می‌شکند و خلیفه پریشان خاطر، حادثه دوم را نیز به فال بد می‌گیرد (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۳۶۸). ظاهراً وقوع چند حادثه منفی به صورت پی در پی، می‌توانست ادله‌ای محکم برای تطییر باشد. تطییری که خلیفه را در أخذ تصمیمات قاطع مردد نمود و تأثیرات منفی بر وی و اطرافیانش آنهم در این مقطع حساس نهاد.

چنانچه میدانیم زمانی که فردی درباره خود، طرحواره موفقیت دارد، در انتظار این موفقیت است و این انتظار بر رفتار وی اثرگذار است. لذا به گونه‌ای عمل خواهد کرد که به این طرحواره جامه عمل بپوشاند. برعکس، زمانی که فرد درباره خود، طرحواره شکست یا بدشانسی دارد، با آن همراهی ذهنی خواهد داشت. معمولاً فکر و ذهن انسان در هنگام احساس تقصیر، آشفته حالی، عدم اطمینان و تردید رخدادی را که در دیگر روزها، عادی تلقی می‌شود را به‌عنوان نماد و نشانی از نتیجه کار تلقی می‌کند. در یک نمونه برجسته می‌توان به سرنوشت خلیفه پدرکش منتصر اشاره کرد. گفته شده است در مجلسی نوشته‌ها و نقوشی فارسی توجه او را به خود جلب کرد؛ لذا خواهان ترجمه آن گردید. ترجمه و سپس تطییر به آن روحیه منتصر را

به شدت آشفته ساخت: «من شیرویه بن کسری پرویزم، پدر را بکشتم و بعد از او از پادشاهی بیش از شش ماه تمتع نگرفتم». عجیب آن که حکومتی وی نیز به شش ماه نکشید و توسط ترکان دربارش کشته شد (۲۴۸ق) (نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۸۲؛ بلعمی، ۱۳۷۳: ۴/۱۲۸۳).

تفال و یا تطیر به تحولات سماوی و یا نحوه استقرار ستارگان در ماه‌های مختلف عرصه دیگری از آن شمرده می‌شد. به باور اهل تنجیم، صور فلکی یا وضعیت بروج دوازده‌گانه (حمل، ثور، جوزا، سرطان، اسد...) به تنهایی بر همه چیز اعم از خوی‌ها و روش‌ها، علت‌ها و بیماری‌ها و حتی بر گیاهان و جانوران تأثیراتی دارند. متعاقباً بروج مذکور در دیالکتیک با ستارگان، دلالت‌ها و تأثیرات متفاوتی ایجاد می‌کنند (بیرونی، ۱۳۱۶: ۳۴۳-۳۲۵؛ صوفی، ۱۳۵۱: ۲۱). عبارت ابوریحان بیرونی مبنی بر «ستارگان مر برجها را همچنانند، چون روانها مر کالبدها را» (بیرونی، ۱۳۱۶: ۳۵۴) بر این اهمیت تأکید دارد. در همین راستا حمزه اصفهانی در ذکر حوادث سال ۳۱۷ ق بیان می‌کند که در شب چهارشنبه هشت روز مانده از شعبان چیزی چون آتش در آسمان پدید آمد و این نشانه مذموم سبب بروز حوادث ناگواری از فردای آن روز گردید. از جمله این رویدادها می‌توان به شورش لشکریان، حمله برخی از غلامان سرایی به خانه وزیر (ابن مقله) و حمله قرمطیان به کعبه و کشتار بسیاری از حجاج در آنجا اشاره کرد (حمزه اصفهانی، ۱۳۴۶: ۱۹۱).

کوتاهی قد وزیر ابوجعفر محمد بن قاسم کرخی وزیر خلیفه راضی (۳۲۹-۳۲۲ق)، که ظاهراً به معضلی در مشورت و ارتباط او با خلیفه منجر شده بود و متعاقباً بریدن پایه‌های تخت خلافت به اندازه چهار انگشت، خود در اذهان عمومی به فال بد و نقصان دولت تعبیر گردید (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۸۴). لاقلاً بخشی از افکار عمومی جامعه این عصر، ظهور بحران‌های متعدد و به ویژه در ارتباط با حکومت‌های متعددی چون آل بویه، آل زیار، آل حمدان، آل اخشید و آل برید را نمی‌توانست بی ارتباط با حادثه مذکور بداند. در هر صورت بریدن مکان جلوس فردی در بالاترین هرم قدرت، قطعاً می‌توانست دستاویزی برای تطیر باشد. به دنبال آن مردم ضمن از دست دادن امید خود، در بیم بروز مشکلات و معضلات سیاسی و اقتصادی به سر می‌بردند. انتظاری که با توجه به یأس و ناامیدی مردم به زودی صورت واقع به خود گرفت.^۹

وقوع نشانه یا اتفاق بد در حین انجام کار می‌توانست به بهای ناتمام ماندن آن بینجامد. چنانکه عتبی اشاره دارد که تطیر و یا فال بد ملک ناصرالدین و نیز فرزندانش موجب ناتمام گذاشتن بنای «سهل آباد» و علیرغم فراهم بودن «صنایع شگرف» گردید. در ادامه آمده است که

واکاوی تأثیر باورهای اجتماعی تفأل و ... (رضا شجری قاسم خیلی و دیگران) ۱۵۳

بنای مذکور خراب گردید و تمام تلاشی که در تأسیس و عمارت آن رفته بود، هدر رفت و بی نتیجه ماند (عتبی، ۱۳۴۵: ۱۴۷).

در خاتمه بایستی گفت هر چند اعتقاد به فال (اعم از فال نیک و بد) و گرایش به فالگیر امری فراگیر و مورد اقبال بوده است تا جایی که در سال ۲۷۹ق معتضد؛ خلیفه وقت، مجبور می شود طی فرمانی قصاص و فالگیران را از نشستن در معابر و مساجد بغداد باز داشته و مردم را از اجتماع پیرامون آنها منع کند (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۷۱/۵ و ۱۲۲)؛ لیکن رویکرد انتقادی نسبت به آن نیز قابل تعقیب است. به طور مثال برخی از علماء و فرهیختگان معتقد بودند که تفأل و تطییر از هیچ قاعده و قانون خاصی جز برداشت خود فرد تبعیت نمی کند. ضمن آن که حتی بر کفر بودن تطییر تأکید دارند: «طییرت گمان بد است به خدای بزرگ و آن کفر است» (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۲۶۷).

علاوه بر این سعی بر بی توجهی و بی اعتنائی خود از رویکرد انتقادی بدان نشانه دارد. چنانچه طبری می نویسد که حین مذاکرات ابراهیم با فرستاده سفیان، برای او در ایوان حصیری انداخته بودند. از قضا موقع نشستن بادی وزید و حصیر وارونه شد؛ افراد حاضر آن را به فال بد گرفتند. اما خود ابراهیم گفت ما به این «فال بد نمی زنیم» و بر روی حصیر وارونه نشست (طبری، ۱۳۷۵: ۴۸۹۴/۱۱). در همین راستا به نظر می رسد صاحب کتاب راحه الصدور نیز بر پایه چنین نگرشی این قطعه شعر را در اثرش نقل می کند: «بسا فالاکه از بازیچه برخاست/چو اختر می گذشت آن فال شد راست. چه نیکو فال زد صاحب معانی/که خود را فال نیکو زن چو آنی. بد آید فال چون باشی بد اندیش/چو گفستی نیک نیک آید همه پیش» (راوندی، ۱۳۶۴: ۴۰۰). تفأل مدبرانه مأمون در آستانه نبرد با برادرش امین و با ذکر عبارت «جهت قوت دل و استظهار طاهر» را نیز می توان در این راستا ارزیابی کرد (عقیلی، ۱۳۳۷: ۷۶-۷۵).

۶. نتیجه گیری

از آغاز حیات اجتماعی، بشر درصدد بود تا از رخدادهای دور و نزدیک پیش روی خود وقوف یابد و این مسأله گذشته از روحیه کنجکاو وی، در راستای آماده سازی او در جهت مقابله با آن رخداد بود. یکی از ابزارهای مورد استفاده در این حوزه، که معمولاً در دسترس و بی هزینه بود، چیزی جز برداشت شخصی خود افراد از پدیده ها نبود. برداشتی که از هیچ قاعده و قانون خاصی تبعیت نمی کرد و کاملاً به پیش فهم ها، پیش وضع ها، تجربه و معرفت قبلی، علایق و

انتظارات افراد وابسته بود. در جریان تحولات تاریخی بیش از خود رویدادها و حوادث، برداشت و تفسیر اشخاص از آنها حائز اهمیت است و آن تصویر ذهنی ناشی از آن تفسیر و متعاقباً حالات روانی برخاسته از آن است که منجر به وقوع حوادث مورد انتظار می گردد و این هم مهر تأییدی بر این تحلیل است که افراد به وسیله رویدادها آشفته نمی شوند، بلکه برداشتی که از این رویدادها دارند، آنها را آشفته می کند. یکی از جلوه های تفسیر رویدادها تفأل و تطییر بوده است. کنشی اجتماعی که قدمتی به درازای تاریخ دارد و در جهان اسلام رواجی عام داشته است. بنا بر مستندات تاریخی چنین وجهی در نظام باورداشت جوامع مختلف از دیرباز وجود داشته است. باوری که با آمدن اسلام هرگز از رونق آن کاسته نشد و به گونه ای که برخی از رخدادهای جهان اسلام متأثر از چنین طرحواره هایی بوده است، طرحواره هایی که یکی از وجوه تشکیل دهنده نظام باورداشت ذهنی افراد در دستگاه خلافت عباسی بوده است. در عهد خلافت عباسی به ویژه دوره اول و دوم آن سعی بر آن بود که با تفأل و تطییر از حوادث خوش و یا شوم پیش رو با خبر می شدند و تحت الشعاع همان تفسیر و برداشت، عواطف و اعمال آنها مطابق پیش بینی ها صورت واقع به خود می گرفت. در خصوص علت اقبال به تفال و تطییر در این مقطع از تاریخ عباسی می توان به بینش عمومی جامعه و علاقمندی آن به حدس سرانجام حوادث و در نتیجه اتخاذ مواجبه متناسب، و نیز در ابعاد دیگری منافع سیاسی حکومت اشاره کرد. در تحلیل سیاسی این باورهای اجتماعی و با توجه به ثبت تعداد قابل توجهی از تفال و تطییرها از سوی ارکان قدرت در عصر اول و دوم عباسی، نیز بایستی گفت از منظر کسب مشروعیت، هدایت افکار عمومی، القاء برخورداری از پشتوانه های الهی-معنوی و نیز در مواجبه با مخالفان صورت می پذیرفته که خود بر صحت تفال و تطییرهای ثبت شده در متون تاریخی، تردید جدی ایجاد خواهد کرد. در هر صورت آثار تفال و تطییر بر چگونگی و نتایج رویدادهای تاریخی این دوره قابل توجه است. چنانچه میدانیم زمانی که فردی درباره خود، طرحواره موفقیت دارد، در انتظار این موفقیت است و این انتظار بر رفتار وی اثرگذار است. لذا به گونه ای عمل خواهد کرد که به این طرحواره جامه عمل بپوشاند. برعکس، زمانی که فرد درباره خود، طرحواره شکست یا بدشانسی دارد، با آن همراهی ذهنی خواهد داشت. تفال با فراهم نمودن یک نیروی خیالی پشتیبان در خارج از وجود انسان و ایمان به توانمندی ها و شایستگی های خود باعث احساس رضایت، اطمینان خاطر، قوت قلب، زایل شدن ترس، دلهره، تردید و در نتیجه کامیابی، موفقیت و نیل به مقصود در صاحبان قدرت و حامیانشان گردید. متقابلاً تطییر با ایجاد آشفته گی خاطر، تردید، احساس ضعف، درماندگی و ناامیدی

واکاوی تأثیر باورهای اجتماعی تفأل و ... (رضا شجری قاسم خلی و دیگران) ۱۵۵

موجبات شکست و ناکامی، ایجاد خلل در کارها، معطل ماندن و به تعویق افتادن امور، صرف نظر کردن از برخی کارهای مهم و هدر رفت وقت و سرمایه، تقویت تقدیرگرایی و باور به بیهوده گی تدبیر و عمل گرایی را موجب گردیده است. بعضاً مردم از تعدد مشاهدات ناموفق در یک موضوع خاص، امید و انگیزه خود را از دست داده و خوشبینی را بسوی نهاده و بدان تطیّر می زدند.

پی نوشت‌ها

۱. گفته شده است خلیفه هادی طمع در انگشتر یاقوت برادرش هارون نمود. لذا هارون از سر غضب آن را به دجله افکند. این همان انگشتری که در ابتدای خلافتش توسط غواصان یافت شد (عوفی، ۱۳۷۴: ۲۷۷؛ شبانکاره ای، ۱۳۸۱: ۳۵۹-۳۵۸).
۲. شعرا آن را در اشعار خویش این گونه بازتاب دادند: «مردم در روزگار خود دچار قحط و غلا شدند/ چون تو آمدی با گوهر آمدی/ دو گونه باران در یک درم با هم نازل شدند» (ابن اثیر، ۱۳۶۵: ۴۳/۱۲؛ منهاج سراج، ۱۳۴۲: ۱۹۳/۱).
۳. ظاهراً در ایران باستان نیز تطیّر (فال بد) به شدت نهی می شد، چنانکه بهرام گور خطاب به ماهیار می گوید: تو این فال بد تا توانی مزین (فردوسی، ۱۳۸۶: ۵۹۲).
۴. فال بد از امت من برداشته شد.
۵. آنان که ظلم و ستم کردند به زودی خواهند دانست که به چه کیفرگاهی باز می گردند.
۶. البته وی با بشار بن برد طخارستانی، شاعر شعوبی متفاوت است.
۷. یکی از نمونه های بارز تطیّرهای متوالی می توان به تحولات پیش از نبرد حران (میان ایران و روم) اشاره کرد. پلوتارک یکی از دلایل اصلی این شکست را تطیّر زدن به دفعات و به انحاء مختلف توسط سپاه رومیان قبل از وقوع جنگ می داند، که از جمله آن می توان به: به زمین خوردن کراسوس و پسرش پس از تاراج معبد هیراپولیس، گردباد و رعد و برق سهمناک، آتش گرفتن اردوگاه در اثر صاعقه، عقب نشینی عقاب ویژه پروازی جنگ، ویران کردن پل پشت سر سپاهیان توسط کراسوس، خوراندن غذای ویژه تشییع جنازه به سربازان، از خیمه گاه خارج شدن کراسوس با لباس سیاه و برخلاف سنت رومیان و... اشاره کرد، که همگی به فال بد تعبیر گردید (پلوتارک، ۱۳۴۵، ۸۷-۸۸/۳، ۸۳، ۸۲، ۸۰).
۸. برای جدایی شان گریه می کنم، باشد که از عزیزانش جدا شود.
۹. اذهان عمومی در طول تاریخ ایران آنقدر اهمیت داشته است که حکومت ساسانی را وادار نمود تا برای تداوم بقای خویش، دست به تحریف تاریخ بزند. روحانیت زردشتی با همدستی شاهان پارسی قسمتی از تاریخ سلطنت عهد اشکانیان را بصورت اسرار آمیزی حذف کرد. زیرا بیم آن داشت که پیشگویی های

مذهبی پیامبرشان زردشت در مورد پایان سلطنت و چگونگی زوال ملک و دین آنها موجب شود تا مردم با نزدیک دیدن فرجام سلطنت ساسانیان، از حمایت آنان دست کشند (مسعودی، ۱۳۶۵: ۹۲-۹۱).

کتابنامه

- قرآن کریم (۱۳۶۸). ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: سروش.
- ابن اثیر، عزالدین علی (۱۳۶۵). *الکامل*. ترجمه محمدابراهیم باستانی پاریزی، تهران: دنیای کتاب.
- ابن جوزی، ابوالفرج جمالالدین عبدالرحمن بن علی (۱۴۱۲). *المنتظم فی تاریخ الملوک والامم*. به تصحیح نعیم زرزور، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۲۶ق). *لسان العرب*. بیروت: موسسه الاعلمی.
- ابن طقطقی، محمد بن علی بن طباطبا (۱۳۶۰). *الفخری*. ترجمه محمد وحید گلپایگانی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابوداود، سلیمان بن اشعث (۱۴۱۰). *سنن ابی داود*. بیروت: چاپ سعید محمد لحام.
- اصفهانی، حمزه بن حسن، (۱۳۴۶). *تاریخ پیامبران و شاهان*. ترجمه جعفر شعار. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بلعمی، ابوعلی محمد (۱۳۷۳). *تاریخنامه طبری*. تحقیق محمد روشن، تهران: سروش.
- بوطالب، محمد نجیب (۱۳۸۹). *مبارزات اجتماعی در دولت عباسی*. ترجمه عبدالله ناصری طاهری، تهران: علم.
- بیانی، شیرین (۱۳۷۷). *تیسفون و بغداد در گذر تاریخ*. تهران: جامی.
- برل، برگر و توماس لوکمان (۱۳۷۵). *ساخت اجتماعی واقعیت*. ترجمه فریبرز مجیدی. تهران: علمی و فرهنگی.
- تاریخ سیستان* (۱۳۶۶). تحقیق ملک الشعراء بهار، تهران: کلاله خاور.
- تنوخی، ابوعلی محسن (بی تا). *فرج بعد از شدت*. ترجمه حسین بن اسعد دهستانی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- جاحظ، ابو عثمان عمرو (۱۴۲۴ق). *الحيوان*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- حویزی، عبد علی بن جمعه (۱۴۱۵ق). *تفسیر نور الثقلین*. به تصحیح سید هاشم رسولی محلاتی، قم: اسماعیلیان.
- دماوندی، مجتبی (۱۳۸۴). *جادو در اقوام؛ ادیان و بازتاب آن در ادب فارسی*. سمنان: آبرخ.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود (۱۳۶۴). *انخبار الطوال*. ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نی.
- راوندی، محمد بن علی (۱۳۶۴). *راحه الصدور و آیه السرور*. به تصحیح محمد اقبال، تهران: امیرکبیر.
- رجب زاده، هاشم (بی تا). «تغافل در ترسگستان»، *نامه فرهنگستان*، ش دوم، ۲ (۲)، ۷۲-۸۱.

واکاوی تأثیر باورهای اجتماعی تفأل و ... (رضا شجری قاسم خلی و دیگران) ۱۵۷

- روح الامینی، محمود (۱۳۶۹). *باورهای عامیانه درباره فال حافظ*. تهران: پازنگ.
- سراج، منهاج (۱۳۴۲). *طبقات ناصری*. به تصحیح عبدالحی حبیبی، افغانستان: پوهنی.
- شبانکاره‌ای، محمد بن علی (۱۳۸۱). *مجمع الأنساب*. به تصحیح میرهاشم محدث، تهران: امیرکبیر.
- شعبانی، امامعلی (۱۳۹۴). *عباسیان؛ رویاء و سیاست*، اراک: دانشگاه اراک.
- صدوق، محمد بن علی (۱۳۸۹). *نخصال*. ترجمه علی اکبر غفاری. تهران: صدوق.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵). *تاریخ طبری*. ج ۲، ۱۱، ۱۳ و ۱۵، تهران: اساطیر.
- طریقه‌دار، ابوالفضل (۱۳۷۳). *کنادوکاوی درباره استخاره و تفأل*. قم: مدین.
- عتبی، ابومنصور ناصرالدین (۱۳۴۵). *تاریخ یمینی*. ترجمه ابوالشرف ناصح بن ظفر جرفادقانی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- عقبلی، سیف الدین حاجی بن نظام (۱۳۳۷). *آثارالوزراء*. به تصحیح میرجلال محدث، تهران: دانشگاه تهران.
- عنصرالمعالی، کاووس بن وشمگیر (۱۳۳۵). *قابوس‌نامه*. تصحیح امین عبدالحمید بدوی. تهران: آتشکده.
- عوفی، سدیدالدین محمد (۱۳۷۴). *جوامع الحکایات و لوامع الروایات*. به تصحیح جعفر شعار، تهران: بی نا.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۶). *شاهنامه فردوسی*. به تصحیح ژول مل، تهران: بهزاد.
- گادامر، هانس گئورک (۱۳۸۹). *تاریخ‌مندی فهم در هرمنوتیک گادامر*. جستاری در حقیقت و روش. تهران: بصیرت.
- مجتهد شبستری، محمد (۱۳۷۵). *هرمنوتیک*. کتاب و سنت، تهران: طرح نو.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن الحسین (۱۳۷۴). *مروج الذهب*. ج ۲، ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: علمی و فرهنگی.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن الحسین (۱۳۶۵). *التنبیه و الاشراف*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: علمی و فرهنگی.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۱). *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان.
- مولانا حمید (۱۳۷۵). *رسانه ها و انگاره سازی*. ترجمه غلامرضا تاجیک، فصلنامه رسانه، سال هفتم، ش ۲.
- نخجوانی، هندوشاه بن سنجر (۱۳۵۷). *تجارب السلف*. به تصحیح عباس اقبال، تهران: طهوری.
- نظام الملک طوسی، ابوعلی حسن (۱۳۴۷). *سیاست نامه (سیرالملوک)*. به کوشش هیوبرت دارک. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- نظامی سمرقندی، احمد بن عمر (بی تا). *چهار مقاله*. به تصحیح محمد قزوینی. تهران: ارمغان.
- یواقیت العلوم و دراری النجوم (۱۳۵۴). به تصحیح محمدتقی دانش پزوه. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- یعقوبی، ابن واضح (۱۳۷۸). *تاریخ یعقوبی*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر.